

IVAN BODROŽIĆ

Gnoza, gnosticizem in gnostična gibanja v zgodnjem krščanstvu

POVZETEK

Avtor v svojem delu proučuje gnozo, gnosticizem in gnostična gibanja v zgodnjem krščanstvu in prikazuje rezultate sodobnih raziskav in svojih opažanj. Glede na izsledke več raziskav na ta način pojasnjuje ključne pojme, kot sta gnoza in gnosticizem, ker med znanstveniki še vedno prihaja do nesporazuma, v kolikor ne uporabljajo jasne in enotne terminologije.

Avtor prikazuje, kako se je potrebno tudi danes za vsak resen govor o pojavu gnoze in gnosticizma v zgodnjem krščanstvu, da bi se izognili zmedi in napačnim zaključkom, nepogrešljivo držati razlikovanja in kriterijev, ki so jih postavili znanstveniki na svojih kongresih, posebej še po odkritju in naznanitvi biblioteke iz Nag Hamadija. V tem smislu je pojem gnoza posebna oblika znanja, to je spoznanja, v katerem je govora o božanskih skrivnostih, prenaša pa se po ezoterični poti, ki je dostopna le za nekaj izbrancev. Gnosticizem je pač gibanje, ki je ujelo trenutek v 2. stoletju kot derivat iz krščanstva in je prepoznavno po strogem dualizmu. Gnostična gnoza je oblika religioznega spoznanja, ki obravnava človekovo prvotno resničnost, gnostiki pa so se zlasti zanimali, kako razložiti prisotnost zla v svetu, človeško stanje in možnost odrešenja. Odrešensko spoznanje je posredoval določen razodevalec/rešitelj, zagotovljeno pa je s posebno ezoterično izročitvijo.

Z vidika aktualizacije z današnjo resničnostjo je avtor v zadnjem poglavju opisal najpomembnejša gnostična gibanja iz zgodnjega krščanstva ter pokazal na prisotnost gnostične misli danes. Poudaril je, da je gnostična miselnost prisotna v miselnosti religioznosti in duhovnosti mnogih ljudi v sodobnem svetu, tudi pri tistih, ki se imajo za kristjane, kar je vendar eno veliko protislovje. Poudarjene so tudi jasne povezave, ki obstajajo med gnosticizmom in new age gibanji. Slednja se v nekaterih svojih sestavkih naslanjajo na gnostične ideje, ki pa so danes ponovno oživiljene, zahvaljujoč propagandi, ki jo javnost daje tako pozno antičnemu gnosticizmu kot tudi sodobnemu religioznemu gibanju new age-a.

Ključne besede:

gnoza, gnosticizem, new age, zgodnje krščanstvo

UVOD

Pisati o tej temi je precej zahtevno, kajti še danes, po mnogih izvedenih raziskavah, ne obstaja popolna jasnost niti celovit vpogled v dogajanja v prvih nekaj stoletjih krščanstva. Po izvedenih znanstvenih raziskavah, ki so pripeljala do določenih premikov v odnosu do stanj raziskav, obstajala so petdeset let 20. stoletja, je vendar mogoče narediti popolnejšo sintezo in ponuditi kvalitetnejšo obnovo, skladno s točkami, ki bi v kontekstu simpozija o (neo) gnostičnih in (neo)poganskih kultih lahko bile zanimive.

Zato je potrebno najprej razjasniti vsaj izrazoslovje, ki se danes uporablja v sodobnih teoloških raziskavah, saj je bilo v zgodnjem krščanstvu več gibanj, ki so se sklicevala na odrešitveno vrednost znanja (gnosis). Torej je nujno potrebno razložiti temeljne pojme, kot sta gnoza in gnosticizem, ki se danes uporabljata v filozofsko-teološki sredini, pogosto pa povzročata zmedo in nejasnosti. Poleg tega je bistveno, tudi za današnji vidik in raziskave, ponuditi razlago o nastanku in razvoju določenih skupin in gibanj z vidika zgodovinskega zaporedja dogodkov, kar pa je tesno povezano z izrazoslovjem. Tak pristop je nepogrešljiv, še posebno zato, ker se danes v mnogih krogih daje zelo približno in splošno mnenje o vsem, kar se je nekoč dogajalo v predkrščanski in krščanski antiki, ter z lastnimi tezami postavljajo pod vprašaj zgodovinsko obnovo nastanka in širjenja krščanstva. Z zanemarjanjem zgodovinskega zaporedja in razvoja se istočasno poskuša obrniti teze o vsebinah in resnicah vere, s čimer se ogroža celovita zgradba vere, na kateri sloni Cerkev. Brez dvoma je torej potrebno preučiti kronološko-teološko zaporedje razvoja prve Cerkve, da bi se resnica iz 1. in 2. stoletja prenesla v spoznanja 21. stoletja, ki niso nič manj pomembna za neposredno utemeljevanje vere tudi v sodobnem svetu.

STATUS QUAESTIONIS, QUAESTIO, ACTUALIS IN ACTUALITAS QUAESTIONIS

V zadnjih desetletjih je bilo veliko raziskav o gnozi in gnosticizmu spodbujenih najbolj zaradi odkritij raznih spisov v Nag Hamadiju, od katerih je bil tudi del gnostičnih spisov.¹ Ob številnih raziskovanjih je bilo v prvem trenutku ustvarjeno tudi veliko zmede in nasprotujočih si zaključkov, ki so se dotikali nastanka in obsega, pomena in vpliva gnoze na judovsko in krščansko okolje. Raziskovanja so kljub temu dala svojevrstne rezultate, čeprav je ostalo mnogo neodgovorjenih vprašanj, na katera se še vedno iščejo odgovori. V omenjenem obdobju se je v javnosti pojavilo več tez. Da bi prišlo do znanstvenih zaključkov, je bilo nujno podkrepiti te iste teze s konkretnimi argumenti, utemeljenimi na zgodovinskih dejstvih. Zaradi tega so sčasoma mnoge teze odpadle kot neutemeljene in brez pokritja. Kljub temu pa vidimo, da je to vprašanje aktualno tudi danes. Cilj tega dela je poudariti ravno to aktualnost, s prikazom, do katerih rezultatov je prišlo danes, in kateri je danes status quaestionis, ko teče beseda o raziskovanju pojava gnosticizma.

Tudi danes je eno izmed najbolj delikatnih gorečih vprašanj, okoli katerega se še vedno mnogi znanstveniki prepirajo, raziskovanja pa odvijajo naprej, ali so gnostiki bili krščanski heretiki, kot je to izhajalo iz besedil krščanskih hereziologov prvih stoletij, in kakšno je bilo tradicionalno stališče vse do novejših časov, ali je šlo za skupino, ki je bila na prvi pogled enakovredna drugim skupinam zgodnjega krščanstva, ali pa je kasneje, z ustvarjanjem krščanske pravovernosti, zgubila tla pod nogami in bila vnaprej razglašena za krivoversko. To drugo možnost so zadnja desetletja razna neognostična, proticerkvena gibanja in intelektualci spodbujali, ne da bi z iskanjem podkrepili svoja stališča, temveč so predvsem izstrelili teze drugače od tradicionalnih. Po njihovem prepričanju bi bilo zgodnje krščanstvo spremenljivo in

neinstitucionalno, za razliko od krute in institucionalizirane Cerkve, ki nastaja z uporabo avtoritete in moči.² Posamezniki v glavnem razumevajo Cerkev sociološko, z opazovanjem iz sodobnega vidika ali osebne zaznave, ter uporabljajo lastna prepričanja in sociološke omejitve glede na zgodnje krščanstvo, namesto da bi raziskovali brez ideoloških predsodkov in prišli do zaključkov, utemeljenih v zgodovinski danosti. Pogosto svoje ideje obdelujejo z željo ugažati določenemu številu lahkovernih kristjanov oziroma tistim, ki so nastrojeni proticerkveno, da bi pridobili somišljenike, namesto da bi potrpežljivo in bistroumno razložili zgodovinsko resničnost, to je resnico od laži.

Sodobne razprave so naredile celo korak dlje; postavlja se je vprašanje kronološke in teološke prednosti med krščanstvom in gnosticizmom, s predpostavko, da gre za dve ločeni stvarnosti. Hoteli so dokazati, da je gnosticizem starejši, kar bi pripeljalo do zaključka, da je krščanstvo nastalo pod vplivom gnosticizma, ne pa obratno kot govorijo tradicionalne teze; da je krščanstvo starejše, gnosticizem pa samo derivat iz krščanstva. Enaki dvomi veljajo potem tudi za novozavezne spise in njihov odnos do gnostikov. Če je v samem začetku gnostično krščanstvo bilo enakopravno drugim krščanskim tokovom in smerem, gibanjem in frakcijam³, potem je resnično postavljeno na stran s pristranskim dejanjem moči oziroma volje nekoga, ko je postalo nezaželeno. Če je v začetku krščanstvo obstajalo kot neka vrsta heterogenih šol in nauk, potem se je lahko zgodilo, da je v borbi za preživetje prevladala ena od njih (t. i. apostolska frakcija) in odrinila druge. Pri tem ni jasno, s čim bi bila v teh okoliščinah domnevna apostolska frakcija motivirana, da napravi tak prijem. Poleg tega bi se tej frakciji pripisalo, da je od celotne literature, ki je obstajala v prvotnem obdobju, obdržala samo majhen del in to tistega, ki ji je ustrezal, vse ostalo pa zavrgla. Zopet pa ni jasno, po kakšnem ključu bi ji nekaj ustrezalo, drugo pa ne.

Za takšne teze obstajajo tudi določeni izgovori. Omenjeni scenarij se je domnevno zgodil v času, ko nista bili definirani pravovernost in krivoverstvo, in v kolikor ni bilo mogoče definirati tako pomembnih pojmov, potem je obstajal teološki pluralizem, znotraj katerega je bilo zakonito premišljevati teološke vsebine brez omejevanih kriterijev dogme in resnic, vsiljenih z voljo in močjo avtoritet. Če sledimo temu, bi lahko zaključili, da je v samih začetkih v zgodnjem krščanstvu vladal teološki pluralizem v okoliščinah prenašanja in sprejetosti, s časom pa je prišlo do njegovega dušenja v korist enoumja, poenotenja in centraliziranja tako oblasti kakor tudi misli in idej. Predpostavka takšnega zatiranja raznolikosti s strani ene frakcije pa ni z ničimer dokazljiva, niti se ne more iz obstoječe zgodovinsko-teološke dokumentacije prebrati takšno zaporedje. Zato je bilo znanstvenikom priporočljivo držati se zgodovinskih dejstev, brez katerih se ne da narediti nobenega veljavnega zaključka.

TERMINOLOGIJA

Da bi prišli do jasnosti v zvezi s temi vprašanji in dogajanji v 1. in 2. stoletju, je bilo treba previdno raziskovati vsebine ter pojasniti izrazoslovje, ki ni bilo standardizirano.⁴ Zgodilo se je, da so se uporabljali isti pojmi, ki pa niso označevali iste resničnosti, in je prihajalo do nesporazumov in znanstveno napačnih zaključkov. Zato je bilo treba iti korak za korakom od trdnih dejstev do novih zaključkov.

GNOZA

S podrobnim raziskovanjem se je spoznalo in jasno predstavilo, da je bil pojem gnoza prisoten v raznih in različnih okoljih, in da kot tak ni bil presodni dejavnik razlikovanja med pravovernim in krivovernim krščanstvom. Mnoge skupine, namreč tako filozofske kot religiozne, tako v judovstvu kakor v krščanstvu, kakor pred, tudi po krščanstvu, kakor

znotraj meja helenizma, tako izven njih, so uporabljale pojem gnoza-znanje.

Medtem ko je to dejstvo pripeljalo do zaključka skupino znanstvenikov, da gre za očiten dokaz, da je gnoza bila predhodnica krščanstvu, so se drugi poglobljali in izvedli previdnejšo analizo. Nedvoumno je namreč dejstvo, da se je tudi znotraj določenih krogov judovstva uporabljal pojem gnoza, kar ne pomeni, da je imela gnoza vpliv na krščanstvo, čeprav takšen pojem ni bil nepomemben za kristjane. Zanimanje za gnozo je bilo tudi na področju judovstva, torej še pred krščanstvom, a se še vedno ni moglo ničesar dokazati o odnosu med krščanstvom in gnozo, ki je obstajal ob koncu 1. stol., posebno pa se je razvil v 2. stoletju. Samo toliko so lahko dokazali, da obstaja vsebinska in metodološka kontinuiteta med judovsko gnozo in omenjenimi protikrščanskimi gnozami. Krščanstvo bi v tem primeru bilo odvisno od gnoze in potem gnostična gibanja drugega stoletja ne bi bila gibanja, nastala iz krščanstva, temveč izrinjena iz krščanstva zaradi prevlade določene teološke smeri. Ta potem ne bi bila krščanska krivoverstva, temveč žrtve vsiljenosti 'pravoverne politike'. V tem primeru bi aktivnost krščanskih hereziologov v 2. in 3. stoletju in njihovo gledanje gnosticizma bilo popolnoma zgrešeno in bi to kopernikansko spremembo morali znanstveno potrditi, gnosticizem pa ponovno spodbuditi.

Skladno s tem obstajata danes dve liniji tolmačenja pojavov gnoze in gnosticizma. Nekateri v gnosticizmu resnično vidijo krščansko krivoverstvo, ne prenehajo pa postavljati vprašanj v zvezi z nastankom mitoloških motivov in nekrščanskih razmišljanj znotraj gnostičnih sistemov (hereziološka teza). Drugi smeri pripadajo tisti, ki razlagajo gnosticizem kot pojav, čeprav z določenimi skupnimi točkami tekom zgodovine, neodvisen od krščanstva. Kot verjetno in prepričljivo tezo velja sprejeti, da so informacije, ki prihajajo od krščanskih hereziologov, vendarle točne, in sicer tudi takrat, kadar

so nepopolne. Hereziologi so edini, ki nam lahko dajo bolj ali manj verodostojne podatke o gnostičnih stališčih in praksah.⁵

Omenjene teze in poskus reinterpretacije zgodovine niso naleteli na potrditev v zgodovinskih virih, dogodkih in dejstvih, in na nikakršen način niso mogli biti podkrepljeni z analizo dostopnih spisov. Zato so zaključki merodajnih strokovnjakov vodili k temu, da se o stvari natančno povpraša, in da se zaključki ustvarijo na temelju vsebine, ne pa na temelju predsodkov ali mišljenj, pogojenih z lastno ideologijo. Zaradi tega je prišlo do natančnega določanja izrazoslovja, začel se je razlikovati splošni pojem gnoze oziroma nagnjenosti do gnoze, od gibanj, ki so obstajala v drugem stoletju in so se prav tako posluževala tega pojma in pri njem vztrajala. Ta gibanja so imela svoje posebnosti, zato se jih ne bi smelo mešati z ostalimi nagnjenji do uporabe pojma gnoza. Gnosticizem ima svoje natančne vsebinske lastnosti, ki jih ni bilo v drugih gibanjih in v drugih časih, ter je bilo logično, da se to gibanje imenuje s posebnim imenom in se razlikuje od splošnega pojma gnoza. Zato je to gibanje dobilo naziv gnosticizem, čeprav tak naziv ni obstajal v izvirnem kontekstu, pa vendar vsebinsko-z dejstvi ustreza in najboljšo opisuje stanje in potek razvoja tega pojava.

Beseda gnoza prihaja iz grške besede γνῶσις in pomeni znanje, spoznanje. V klasični starogrški misli označuje spoznano dejanje v njegovi razumski in človeški vrednosti, v kasnejšem času pa se je uporabljala za označitev 'razodetja' božanskih resnic, tj. brezplačne intuicije, ki prinaša "radost" tistemu, ki je sprejet in se mu zagotavlja "rešitev".⁶ Tako bo, kakor je razvidno, v odnosu do klasičnega razumevanja, prišlo do spremembe pomena pojma in se bo gnoza imenovala posebna oblika spoznanja, tj. znanja, katerega predmet so božanske skrivnosti, prenaša pa se po ezoterični poti, ki je dostopna samo za skupino izbrancev. Posebnost gnoze je promovirati rešitev z znanjem, na ta način se lahko govori o judovski, filozofski, krščanski, vzhodnjaški

ali neki drugi gnozi v različnih časih in podnebjih, skladno s prepričanji posameznih filozofov in religij, da posedujejo odrešenijsko znanje.⁷

GNOSTICIZEM

Gnosticizem je torej gibanje, ki se je v 2. stoletju v trenutku razmahnilo, prepoznavno pa je po strogem dualizmu. Poleg tega se pod vplivom krščanstva in njegove ideje lahko razumejo samo izhajajoč iz krščanskih besedil. V tem smislu so prevzeli tudi vsebine, ki so jih potem speljali na nivo idej, in pristop k božanski resničnosti s pomočjo besedila (npr. ustvarjanje novih knjig v skladu z rodом, ki je obstajal v kanonski literaturi; nazivi po imenih apostolov). Gnostična gnoza je oblika religioznega spoznanja, katerega predmet je človekova resnična stvarnost, gnostiki pa so se prvenstveno zanimali, kako razložiti prisotnost zla v svetu, človeško stanje in možnost rešitve. Odrešenijsko spoznanje prenaša določeni razodevalec-rešitelj, zagotovljeno pa je s posebno ezoterično izročitvijo, in samo po sebi v stanju, da reši tistega, ki ga sprejema. Gnostično poučevanje (didaskalia), s katerim se potencialnega člana sprejme v skupnost, običajno temelji na izročitvi določenega mita, katerega cilj je odgovoriti na eksistencialna vprašanja, lastna vsakemu gnostiku: »Kdo smo, kaj smo postali; kje smo, kje smo padli; kam potujemo, od kod smo očiščeni; kaj je rojstvo, kaj je preporod.« (Exc.ex. Th. 78,2)⁸

Zato se lahko ponudi sledeča definicija gnosticizma: Gnosticizem je skupek pričevanj, opredeljenih z dualizmom, ki vključuje znotraj božanstva določen prelom, ki se je zgodil v samih začetkih. Iz tega preloma je ustvarjen svet kot delo nekega nižjega boga (imenujejo ga Demijurg, bog Stare zaveze, Jahve). Prišlo je do zaslužnjevanja padlih delcev božanstva, ki so se utelesili v nekaterih ljudeh, in so zaradi tega ti ljudje iste biti z božanstvom. Ponovna vrnitev teh delcev božanstva v božanski svet se uresničuje s posredovanjem razodetja, ki

ga prinaša nebeški razodevalec, ki zaradi tega pride na ta svet.

Gnostična gnoza torej meni, da je v človeku božanska iskra, ki prihaja iz božanskega sveta in je padla v ta svet, podrejen usodi, rojstvu in smrti, in mora biti obujena od svojega božanskega para, lastnega notranjega jaz-a, ki bi bil končno ponovno združen. Ta ideja nasproti drugim pojmovanjem degradacije⁹ božanskega je ontološko utemeljena na pojmovanju degradacije božanskega, čigar obrobje (zunanjí del), pogosto imenovana Modrost (Sophia) ali Misel (Ennoia), mora usodno vstopiti v krizo in proizvesti – čeprav posredno – ta svet, ki ga med drugim ne more zanemariti, saj mora znova pridobiti duha. Gre za dualistično razumevanje z monističnim ozadjem, ki se izraža z dvosmernim premikanjem degradacije in ponovne združitve. Vrsta gnoze, ki se jo poslužuje gnosticizem, je torej pogojena z zgoraj omenjenimi ontološkimi, teološkimi in antropološkimi predpostavkami. Ni vsaka gnoza gnosticizem, temveč samo tista, ki vključuje v tej perspektivi idejo božanske istobitnosti tiste iskre, ki je zaspala v človeku, mora pa biti prebujena in ponovno združena. Gnostična gnoza predstavlja torej božansko identiteto tistega, ki spozna (gnostik), tistega, ki se spozna (božanska substanca lastnega transcendentnega jaza) in sredstva, s pomočjo katerih se spozna (gnoza kot ena notranja božanska sposobnost tistega, ki mora biti prebujen in aktualiziran; ta gnoza je ena od razodetij-izročitev nekoga od različnih nosilcev izročitve).¹⁰

Gnostično gibanje je bilo prepoznavno po tem, da je imelo določene povezave z grško filozofijo ter si je vzelo pravico predstavljati božansko razodetje (gnozo), rezervirano za majhno število izbranih, moralno in intelektualno usposobljenih, v nasprotju s splošno vero velike množice kristjanov. Medtem ko je vera preprostega ljudstva imela svoj temelj v Jezusovem javnem oznanjevanju in v nadaljnjem misijonarskem delovanju apostolov, je gnostično razodetje črpalo iz Jezusovega skrivnega učenja, pridržanega

samo majhnemu številu učencev, ki so o njem bili poučeni med vstajenjem in vnebohodom. Ta skrivnostni nauk se je prenašal po skrivnostnih poteh vzporedno s službenim naukom Cerkve. Kar se tiče odkupitve, ni nepogrešljivo kot objektivno dejstvo, temveč samo kot razodetje-razsvetljenje nebeškega odkupitelja, ki odkriva potrebno resnico (skrivnost!), da bi prišlo do rešitve. Poleg tega gre pri odkupljenju samo za božanski del človeka, tj. njegovega duha (pneuma), medtem ko je telesni del kot notranji hudoben, obsojen na propad. Tu prihaja na površino negativno razumevanje materialnega sveta, v katerem je zasušeno božansko seme, ki je padlo z neba.¹¹

Gnostiki so na poseben način naredili prelom med vero in razumom v trenutku, ko je krščanstvo naredilo radikalno kritiko tedanje religije zaradi pomanjkanja razuma, medtem ko je poskušalo filozofiji pokazati na nujnost odpiranja veri, o čemer pričajo apologeti, gnostična aktivnost pa gre z logiko izrecnega podcenjevanja vere v korist razuma. Končno so pristali pri tem, da niso bili niti prava filozofija, ker so se predstavljali kot religiozno gibanje, ki prejema lastne nauke preko verskih razodetij, vendar pa niso bili niti prava vera, ker so poudarek dajali na znanje, ne pa na vero. Za tisti čas so tako ponudili povsem drugačno vizijo in sintezo odnosa vere in razuma, kot ga je nudila Cerkev, ki je vero nudila kot Božji dar, s katerim se obnavlja razum, medtem ko je za gnostike znanje bilo predvsem dar, na temelju katerega se zavrača vera. Niti pomislili niso na to, da je moral nekdo uporabiti večjo vero, da bi verjel v njihova razodetja, kot pa v Božje razodetje, ki ga je oznanjala Cerkev.

Po vsem povedanem lahko izpostavimo nekaj opornih točk gnosticizma, kakor jih razumejo posamezni sodobni avtorji. Modin navaja, da 1) o teoriji odrešenja, katere resničen cilj je človeku odkriti pot, ki ga osvobaja od kraljestva zla in greha ter ga uvaja v Božje kraljestvo; 2) rešitev temelji poglavitno na spoznanju (gnoza), ki je sad posebnega

razodetja (ezoteričnega); 3) gnosticizem vključuje popolnoma negativno vizijo sveta in zemeljskega življenja (dualizem); 4) prav tako se dogaja, da prihaja do ločitve Stare od Nove zaveze, pri čemer se zavrača prvo in sprejema drugo.¹² Culian pa poudarja, da je določeno zbirko gnostičnih naukov mogoče definirati okoli sledečih točk: 1) transcendentni nastanek sveta in človeka; 2) nauk o delitvi vesolja na spodnjo in zgornjo področje (spodnja je ustvarjena in jo sestavlja svet nižjih sil in ljudi, medtem ko v zgornji prebivajo bitja, ki izhajajo iz enega in edinega božanskega neustvarjenega središča; 3) nauk o istobitnosti duhovnega človeka in sveta božanskih neskončnosti; 4) nauk rešitve glede začetka in transcendentne biti človeka je vsebovan v razodetju znanja (gnoza); 5) individualna eshatologija (pogosto zraven one kolektivne), to je nauk, ki se dotika potovanja duš po smrti (ali neki njeni estatični osvoboditvi v času življenja, s pomočjo določenih obrednih ali mentalnih dejanj).¹³ Kot prepoznavne elemente gnosticizma pa Osborn navaja: 1) kozmični dualizem, 2) razlikovanje vrhovnega Boga in Boga stvarnika sveta; 3) istobitnost določene skupine ljudi z Bogom; 4) človeško stanje in želja človeka po svobodi se izraža z mitološko zgodbo; 5) človeka dela svobodnega spoznanje o pravi naravi in nebeškem poreklu; 6) samo določeno število izbranih poseduje seme duhovnega življenja, čigar prisotnost oziroma odsotnost določa usodo in moralne izbire vsakega posameznika.¹⁴

GNOSTIČNA GIBANJA NEKDAJ IN DANES

GNOSTIČNA GIBANJA V ZGODNJEM KRŠČANSTVU

V zgodnjem krščanstvu je bilo več smeri gnosticizma, tj. šol. Prvi na listi krščanskih hereziologov se pojavlja Simon mag/čarovnik iz Apostolskih del, ki se ga že od 2. stoletja navaja kot začetnika gnosticizma. Branilci krščanske vere so ga imeli za

začetnika herezij v najodličnejšem smislu in utelešenje zla. V kanonskih spisih ga navaja že sv. Justin, ob tem pa tudi Irenej.¹⁵ Njegovi neposredni smeri pripadata še Menander in Saturnin.¹⁶ Sledi ji druga znana skupina, ki je ofiti ali naaseni, tj. setovci in perati. Poznano ime med gnostiki je bil Karpokrat, kot tudi njegov sin Epifan, po katerem se privrženci imenujejo karpokratovci. Zelo znan gnostik je bil Bazilid in privrženci bazilidijanci. Ena najbolj poznanih šol v 2. stoletju pa je bila Valentinova. Znani gnostiki, ki so ji pripadali, so bili: Ptolomej, Marko, Teodot.¹⁷

Iz zgodovinopisja in uvidov v gnostična dela, nauk in šole se lahko razbere, da je šlo za veliko število sekt, razpršenih naokoli tedanjega poznanege sveta. Oni sami po sebi nikoli niso imeli edinstvenega nauka, tudi niso delovali kot urejen in enoten sistem, temveč je vsaka šola znotraj določenih skupnih lastnosti gibanja razvijala svoje posebnosti in dajala lastne poudarke posameznim razsežnostim oziroma sestavljankam njihovih teorij. Nikoli niti niso bili neka skupnost, tj. eno telo, kot je bila na primer Cerkev, ki se je povsod širila kot skladen organizem, zbran okoli dogodka Jezusa Kristusa, in imela znotraj sebe poenoteno moč Svetega Duha, ki jo je štela pri edinosti vere.

V tem smislu gnostiki niti niso imeli univerzalnega nauka, okoli katerega bi se zbrali, kakor je Cerkev imela svoj zaklad (prim. 1 Tim 6,20 in 2 Tim 1,14), ampak je vsaka skupina ali šola vztrajala na lastnih posebnostih neodvisno od drugih. Kar jim je bilo skupnega, je bilo edinole stališče do resnice Velike Cerkve, kakor so imenovali Katoliško cerkev, in določena usklajenost okoli temeljnih vsebin oziroma načel, o čemer smo že govorili. Nadalje, gnostiki so naredili določeno razdelitev človeškega rodu na tri kategorije ljudi. V odnosu do vernikov, ki so pripadali Cerkvi in se držali vere (pistis), so sebe imeli za večvredne, ker so domnevno, za razliko od vernikov, posedovali znanje (gnosis), ki so ga imeli za najvažnejšo in najbolj vzvišeno kategorijo. Dejstvo je, da tudi

Cerkev ni smatrala znanje za nepomembno, čeprav ga ni razumevala na način gnostikov. Znanje je povezovala z resnico, razodeto od Boga po Jezusu Kristusu, ki je prava resnica in modrost, in je kot tak izvir slehernega znanja in spoznanja. Razlika je bila v tem, da so verniki verjeli, da pravo znanje prejemajo po veri v Jezusa, medtem ko so gnostiki sledili človeškemu potem skritega znanja. Za Cerkev znanje ni bilo skrito v skrivnostne šifre, dostopne samo nekaterim, temveč je po veri bilo dostopno vsem, ki so sprejeli Božji klic in verjeli evangeliju odrešenja. Na ta način je Cerkev pričevala o Božji vsesplošni volji, da reši vse ljudi, in tudi o dostopnosti Božje resnice običajnemu in nešolanemu človeku (ki jih je v tisti dobi bila velika večina), za razliko od gnostičnih teorij, po katerih je pravo znanje in s tem tudi odrešenje bilo dostopno samo omejenemu številu ljudi.

PRISOTNOST GNOSTIČNE MISLI DANES V MENTALITETI RELIGIOZNOSTI IN DUHOVNOSTI

Gnostična misel se v nekaterih izmed svojih elementov pojavlja tudi danes. V nekaterih krogih poskuša oživiti in pokazati na možno aktualnost in privlačnost, zagotovo pa v nasprotju do krščanske misli. Gnostični način mišljenja se vriva v mentaliteto sodobnega sveta, saj mnogi, ko govorijo o Bogu, raje izhajajo iz abstraktne nezgodovinske resnice, namesto da bi govorili o Bogu, ki je vstopil v človeško zgodovino in njegovo razodeto resnico lahko premišljujemo kot konkretno zgodovinsko resnico. Nadalje so bili gnostiki predlagatelji relativiziranega odnosa do resnice kot take, ker so izhajali iz predpostavke, da ni nujno, da je resnica ena sama in niti ne, da morajo različne resnice biti v soglasju ena z drugo, saj so za resnico imeli vsako privlačno in lepo idejo, in niso toliko vztrajali pri logičnosti in doslednosti vsake trditve, še manj pa na zgodovinski resnici o Bogu, ki se je razodel v človeški zgodovini.

Tako so bili oni prvi, ki so v teologijo uvedli ne samo teološki pluralizem kot zakonito razlikovanje nekaterih odtenkov in poudarkov, kar obstaja že v Novi zavezi, ampak tudi t. i. pluralizem resnic, z relativizacijo obveznosti gotovega logičnega zaključka in zgodovinskega dogajanja razodetja. Zato nikoli niso niti pripisovali velike pomembnosti zgodovini in utrjevanju zgodovinskih dejstev, kar je, nasprotno, za Cerkev bilo ključnega pomena. V imenu teološkega pluralizma Cerkev ni nikoli izgubila pred seboj jasnega logičnega principa tertium non datur, ki bi bil lahko uporaben tudi za zgodovinsko resnico. Namreč, v nekaterih situacijah (kot je npr. Božji obstoj, ali pa Kristusovo utelešenje in vstajenje), ne more biti točno in-in, temveč samo ali-ali, in zato je bilo potrebno v teoloških razpravah ter povpraševanju iti po poti utrjevanja vseh dejstev ali pa iskanja temelja v logično gotovem in neizpodbitnem zaključku.

Pojav organizacije in širjenja Cerkve je bil povsem drugačen od organizacije in širjenja gnosticizma. Cerkev se je širila z notranjo močjo kot mogočno drevo, ki raste iz iste korenine kot skupnost, ki raste v skladen organizem povsem po naravni poti, kakor raste človeški organizem, s tem da je načelo rasti Cerkve bil živi in vstali Kristus ter Njegov Duh. Rasla je kot njegov organizem, vodena z notranjo močjo od znotraj, organizirana je bila kot organizem Kristusovega telesa, v katerem so obstajali različni udje z različnimi službami. Zato je bila lahko povsod popolnoma usklajena z isto ljubeznijo in vero, z istim naukom in moralnim življenjem, in vse to pod pastirji, danimi od Boga. Tako pa ni bilo z gnosticizmom, ki je tudi na tem področju pokazal 'nenaravno' naravo svojega gibanja in širjenja. Od znotraj se ni širil z eno božansko močjo, ki se je črpala iz zgodovinskih dogodkov, temveč se je širil s človeško izbiro idej in 'resnic', ob katerih so se zbirali posamezniki in jih tudi promovirali. Bili so samo človeška tvorba, ki ni mogla zajamčiti skladnosti nauka in dolgoročnega obstoja, kot taki pa niti niso imeli razloga, da bi skrbeli za organizacijsko ureditev.¹⁸

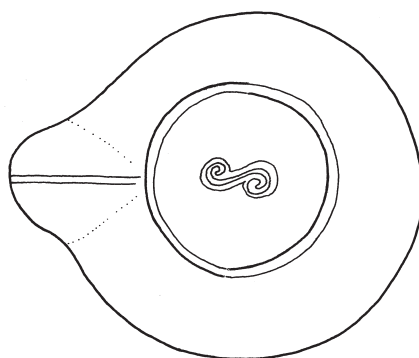
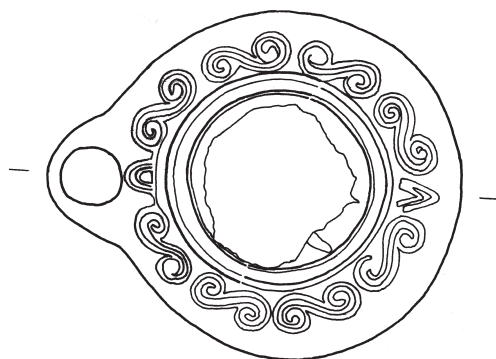
Gnosticizem je nastal kot kopija oziroma imitacija krščanstva, a brez tiste življenjsko delujoče božanske moči, ki je prihajala od Boga. Ker pa je bil to samo nadomestek, ni imel naravnega življenja, tj. tistega nadnaravnega, kakršnega je v svoji notranjosti imela Velika Cerkev. Gibanje brez trdnih resnic in brez zahtevne dogmatske, in tudi disciplinske avtoritete, bi lahko težilo k svojevrstnemu univerzalizmu na drugačen način od krščanskega, tj. postalo bi platforma univerzalne religioznosti, na kateri je dovolj prostora za razna in različna gibanja in religije. Kot taka bi bila njihova duhovnost in religioznost sprejemljiva za mnoge.

Tudi danes mnogi posamezniki, navdušeni in opijanjeni z idejo pluralizma kot tudi z idejo religije brez trdnih struktur in jasnih idej (resnic!), s simpatijo spremljajo gnostična gibanja iz drugega stoletja kot model religioznosti tudi za sodobni svet. Zlasti, ker se predstavljajo z domnevno alternativo tisti službeni resnici ali dogmi, ki je izgubila bitko proti moči Cerkve, čeprav je bila domnevno v samem začetku ena od enakopravnih frakcij. Vendar pa ko gledamo iz vidika zgodovinske resnice, vidimo, da je šlo za religioznost, ki se je ravnala po človeški opredelitvi in navdihnjenju posameznika, ne pa po religioznosti, ki je iz Boga črpala spodbude in prisluškovala delovanju Svetega Duha.

Zato mnogi iz današnjega vidika projicirajo ideje svojega religioznega izkustva na zgodnje krščanstvo, ne uspejo pa razložiti, v čem je bila bistvena razlika krščanstva in vseh ostalih religij. Ne zavedajo se, da je krščanstvo utemeljeno na dogodku Boga, ki je prišel na zemljo in se ga ne more skriti na projekcijo človeške religioznosti, niti na dosežke človeškega razuma. Krščanstvo ni nastalo na istih načelih človeške religioznosti, temveč se je oblikovalo kot pričevanje Božjega delovanja v Jezusu Kristusu, Božjem Sinu, ki se je utelesil in vstal od mrtvih. Kakorkoli že so bile gnostične ideje privlačne, ko govorimo o človeški religioznosti, nimajo nikakršne zveze z judovsko-krščanskim doživetjem Božjega

Svetilka z okroglim trupom in majhnim zaobljenim noskom, okrašena z nizom vtisnjenih S-spiral

Najdišče: neznano

Višina: 2,2 cm

Dolžina: 8 cm

Inv. št.: 27

Datacija: zgodnje rimsko obdobje (100–300)

Foto: Tomo Jeseničnik

razodetja in vere, ki je v Kristusu dobila svojo izpolnitev, pokazala in izpričala povsem drugačne določbe, na katerih je zgrajena. Krščanstvo je resnično zgodovinska religija, ki je nastala na zgodovinskem dogodku Jezusa Kristusa, ki je bil izpolnitev starozaveznih mesijanskih pričakovanj in obljub, ki jih je Bog z razodevanjem skozi zgodovino dal svojemu narodu. Zato je za krščanstvo resnica, ne samo človeška abstraktnost in zaključek, kakor koli je že bil pravilen in logičen (vendar Bog ne da, domišljjski, kot je bil primer v gnostiki), temveč pričevanje o dogodku Božjega vstopa v zgodovino.

Gnosticizem bi lahko bil univerzalen kot religija samo v svojem poskusu tolmačenja, tj. zanikanja resnice z nedoločeno religioznostjo, ki je še danes privlačna za mnoge. To gibanje je namreč nudilo umetno univerzalnost, ker je dopuščalo govor o različnih in celo o nasprotujočih si resnicah, oziroma stališča brez trdnega prepričanja, svobodo brez moralnih norm. Kljub vsemu pa gnosticizem ni bil univerzalna religioznost, ker ni bila religioznost za vse kategorije ljudi, temveč samo za elito, ki je bila sposobna priti do posedovanja znanja, ki so ga oni propagirali.

Čeprav je gnosticizem spodbujal vsaj jasno in nedvoumno logično resnico, pa tudi, ko ne bi sprejemal resnice Boga, ki vstopa v zgodovino, niti tedaj ne bi bilo mogoče govoriti o pluralnosti resnic. Cerkev je menila, da bi bila tudi razumska resnica lahko zanesljiva in trdna, jasna in nedvoumna in da niti v logičnem smislu, glede Božjega obstoja in njegovih atributov, ne more biti govora o pluralnosti resnic. Zlasti še, ker je Cerkev izpovedala, da je potom razodetja sam Bog s svojo avtoriteto potrdil tistega, ki ne more prevarati niti biti prevaran, in vse tiste gotove zaključke človeškega razuma, do katerih je prišla filozofija. Zato je Cerkev od samih začetkov s filozofijo negovala poseben odnos, ker je vedela, da tudi tiste razumske resnice prav tako prihajajo od Boga, ki je vrhovna in nezmotljiva Resnica. Na ta način bi tudi filozofska resnica bila pričevanje proti gnosticizmu, saj niti filozofija

ni sprejemala principa pluralizma resnic, niti onega o možnem gnostičnem relativizmu, ki bi vsakemu dopuščal, da ima svojo resnico. Namreč, v kolikor je Bog resnica, tudi v primeru, da se ga imenuje vrhovni princip, potem ne more biti neomejenega števila resnic, niti ne more vsakdo imeti svoje resnice o Bogu, ampak je resnica o Bogu samo ena. Do nje bi lahko prišli s pravilnim in logičnim zaključkom razuma, in tudi preko njegovega samorazodetja, kar so kristjani sprejemali kot privilegirano, celovito, gotovo in natančno pot v odnosu do filozofske, ki je vendar ni bilo potrebno zavreči, saj je tudi na podlagi filozofskih zaključkov lahko prišlo do spoznaja nekaterih razsežnosti Božjega življenja.

V NEW AGE GIBANJU

Poleg tega, da je gnostična miselnost prisotna v religioznosti in duhovnosti mnogih posameznikov, velja pripomniti, da je na poseben način prisotna v temeljih newageovskega gibanja. Julien Ries je prepričan, da ima new age gnostično strukturo in da gre resnično za neognostično gibanje, nastalo v 70. letih v ZDA z analognimi gnostičnimi gibanji iz 2. in 3. stoletja. Obstaja več skupnih elementov med new age-om in gnosticizmom, ki kažejo na to, kar dobremu poznavalcu gnosticizma ni ušlo:¹⁹

*beseda je o religioznem sinkretizmu na ezoterični osnovi
odgovor na strah in tesnobo
boj proti materializmu
svobodno duhovno izkustvo
sinkretistična sprava z vsemi religijami*

S tem seveda ne želimo reči, da je new age prevzel gnosticizem v celovitosti, ali da se je navdihoval izključno pri gnostičnem načinu mišljenja, temveč da je prevzel in predelal mnoge gnostične teze in teme, ter jih utrjeval na njemu lasten način.²⁰ Ni odveč reči, da je zgoraj omenjena neognostična miselnost sad newageovske promocije gnostičnih idej v sodobnem svetu. Zanimanje pripadnikov

new age-a za gnosticizem je bilo izjemno, in zato izmaličena, romantična privlačnost do ,miroljubne in mistične' religije, ki jo je ,nasilna in dogmatska' državna Cerkev zadušila, kar je odkritje biblioteke v Nag Hamadiju izzvalo veliko pozornost in uživalo propagando. Zanimivo je, da so pri tem močno poudarili pomembnost ,gnoze' kot vedenja o spoznanju lastnega Jaza in Boga, čeprav so v glavnem ignorirali močne dualistične težnje starodavnega gnosticizma. Pojem ,gnoza' je bil že od samih začetkov problematičen in nesprejemljiv, tako z vidika ,vere', kot tudi z vidika ,razuma'. Rezultat tega je, da je postal rezervoar za vse ideje, za katere so čutili, da so nezdružljive s prevladujočimi trendi zahodne kulture. Na nek način je bilo tudi psihološko naravno, da se sodobni človek, ki čuti, da nekaj ni v redu s tokovi zahodne kulture, ko išče navdihnjenje, želi vrniti k temu, kar pojmuje kot tradicijo gnoze.²¹

NAMESTO ZAKLJUČKA

V tem kratkem prikazu so prišle do izraza številne razlike med krščanstvom in gnosticizmom, tako na ravni filozofije in antropologije, kot tudi na ravni razodetja, vere in religioznosti. Ne glede na to, koliko so se gnostiki sklicevali na znanje, njihovo znanje ni bilo znanje tipa, do katerega je prišlo z razumskim diskurzivnim mišljenjem in zaključevanjem, temveč z neposrednim razodetjem nekoga, nebeškega razodevalca. Čeprav so krščanski hereziologi obtoževali gnostike, da so izkrivili vero s filozofijo, sodobni znanstveniki še od Harnacka trdijo, da predstavljajo radikalno helenizacijo krščanstva. Oni vendar niso helenizirali na način grške filozofije, saj so funkcionirali na način religijske gibanja, ki si je iz filozofije sposodilo samo neke ideje in teze, ponašalo pa se je kot pravo religiozno gibanje. Gnosticizem je predstavljal največjo nevarnost zgodnjemu krščanstvu, ker je bil nevarnost od znotraj, saj gnostiki svojo religioznost niso smatrali nujno protikrščansko, čeprav je to v bistvu bila. V njihovih

stališčih bo prikrita grožnja, da izobličijo prepričanja in nauke, ki jih je Cerkev varovala od začetka, in vse to v imenu globljega in boljšega razumevanja odnosa do običajne vere Cerkev. Obstajala je nevarnost, da gnosticizem pod krinko vsakodnevnih privatnih razodetij odstrani Božje razodetje, ki so ga nadomeščali ali popravljali s svojim besedilom. Ob tem so obstoječa svetopisemska besedila, ki so za kristjane bila pričevanje o Božjem delovanju in razodetju, brali v hermenevitičnem ključu skrivnostnih spoznanj in izročitev, poznanih samo njim. Na račun privatnih razodetij bi ukinili edinstveno in neponovljivo razodetje, ki se je zgodilo v Jezusu Kristusu, in tudi pomen starozaveznih, s katerimi se je napovedoval Kristusov prihod. Tako je gnosticizem na zelo subtilen način odpravil razum in vero, spoznanja in razodetja, filozofijo in teologijo. S svojim ,velikodušnim' pluralističnim pristopom do resnice pa so prav tako odpravili tisto absolutno Resnico, ki prihaja od Boga in ki je temelj in predpogoj vsakega znanja ter spoznanj. Tako so v zameno za resno filozofsko-teološko znanje nudili samo relativno resnico in spoznanje. Edini absolut naj bi bilo njihovo skrivnostno znanje, katerega izvor in vsebina nista bila dana v preverjanje ne razumsko-filozofskemu ne versko-teološkemu pristojnemu organu zasliševanja.

Iz vsega povedanega je očitno, da se ne bo enako pristopilo ne k razodetju ne k pisani besedi. V gnosticizmu besedilo služi temu, da spodbudi k mentalnim aktivnostim in domiselnim idejam, medtem ko v krščanstvu beseda služi temu, da se prenese Božje sporočilo, in da se po njej osvoji božansko življenje. Po besedi se odkriva Božja volja in obličje ter je najprej pričevanje o tem, kar je Bog rekel in naredil. Poleg tega pa je tudi izvir navdiha, a navdiha, ki si ne izmišlja, ne fantazira, marveč navdiha, ki se navdihuje od Boga in mu postaja pričevanje v svetu. Gnostična refleksija se ne drži niti preverljivih dejstev niti zgodovinske resnice, temveč se gnostiki obnašajo, kakor da je znanje pridobljeno po ezoterični poti tajnih izročitev, ki presega resnico razuma,

zgodovinsko resnico in dejstva, ter nikoli ni pričevanje zgodovinskih dogodkov. Gnostične razprave zaradi tega ne temeljijo na zgodovinskih dogodkih, niti ne dajejo pomembnosti konkretni zgodovinski resnici, niso niti razumsko filozofsko-abstraktno znanje, ampak ker ostajajo brez racionalnega temelja, prehajajo od abstraktnosti v domišljijo. Takšno znanje, ki je brez temelja v logičnih zaključkih in ni podkrepljeno z zgodovinsko resnico o Bogu, je na spolzkem terenu in najpogosteje zgreši bistvo življenja, in je nesposobno priti do končnih odgovorov. Prepuščeno samo sebi lahko zaide, preide v pristranskost in samovoljnost, kar se pravemu znanju, utemeljenemu na resnici, nikoli ne dogaja.

Prevedel: Boštjan Hari

- 1 Biblioteka iz Nag Hamadija je sestavljena iz trinajstih kodeksov, odkritih v decembru 1945. V bližini istoimenskega mesta v Egiptu in vsebuje 52 krajših razprav. O samem nastanku in vsebini te biblioteke obstajajo mnoge hipoteze, še vedno pa se ni razjasnilo, komu je pripadala. Ali neki gnostični skupini ali nekemu krščanskemu polemiku hereziologu, ki jo je imel, da bi pobijal mnenje gnostikov (prim. G. Filoramo – I. Ramelli, Nag Hamadi, v: Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane, Genova-Milano, 2007., 3395–3403). Članek je prevedla Milena Pavuna Lampe.
- 2 Npr. Richard Valantasis (prim. The Beliefnet Guid to Gnosticism and Other Vanished Christianities, Doubleday-New York, 2006., 1–5) trdi, da je različnost prišla od samega Jezusa, in da nikoli ni bilo edinstvenih prepričanj med kristjani. Jezus je oznanjal Božje kraljestvo, tisti pa, ki so prišli za njim (Jakob, Janez, Peter, Marija Magdalena, Marija, njegova Mati) so kasneje prenesli tisto, kar so razumeli, in sicer vsakdo na svoj način, kakor je kdo vedel in znal. Iz njihovega pripovedovanja se je ustvarila množica različnih gibanj, ki jih je bilo toliko kakor tistih, ki so oznanjali. Nekateri od teh gibanj, po mnenju avtorja, so začeli pripisovati Jezusu tisto, kar on zase nikoli ni rekel, to pa je, da je Božji Sin, ne pa navadni poslanec. Potem Jezus ni bil Božji Sin, temveč so ga njegovi učenci razglasili za Božjega Sina in rešitelja sveta, kar se je potem razširilo med množice v veri in praksi. Isti avtor v nadaljevanju (str. 10) trdi, da so gnostiki s svojo sposobnostjo in učenostjo ter z intelektualno in duhovno premočjo pokazali na to, da je konvencionalna Cerkev žalostna in dolgočasna, ter v primerjavi z njimi tudi neumna. To je razjezilo škofe, ki niso sprejeli, da se jih prikazuje kot voditelje črede topoglavcev in duhovno šibkih ljudi. Tako sta se oporekanje in odpor Cerkve do gnosticizma začela zelo zgodaj in ostala vse do danes.
- 3 Organizirana skupina v stranki, ki ima o posameznih vprašanih drugačno mnenje kot večina

(op. prev.). Vir: http://bos.zrc-sazu.si/cgi/ao3.exe?name=sskj_testa&expression=frakcija&hs=1

- 4 S predpisi določeno enotno določeno (op. prev.).
- 5 Prim. Ioan Petru Culian, Gnosticismo e pensiero moderno: Hans Jonas, "L Erma" di Bretschneider, Roma, 1985., 17–29. Hereziologi torej ne pišejo neko cerkveno zgodovino pristransko, temveč pričujejo o vsem, kar se je zgodilo v takratnem svetu in času, v katerem so živeli, tj. o vsem predhodnem.
- 6 Prim. G. Faggini, Gnosi-gnosticismo, v: Enciclopedia filosofica V, Milano, 2006., 4926.
- 7 Prim. G. Bove, Gnoza, v: Enciklopedijski teološki slovar, Zagreb, 2009., 345–346, Ilaria Ramelli, Gnosi-Gnosticismo, v: NDPAC II., 2364; Michael A. Williams, Rethinking Gnosticism, New Jersey, 1996., 27–28. Natančnejša določitev pojma gnoza je bila storjena na konferenci v Messinu l. 1966, ko so zbrani znanstveniki skrbno analizirali vsebinske razlike ter jih potem tudi pojmovno poudarili.
- 8 Prim. Ilaria Ramelli, Gnosi-Gnosticismo, u: NDPAC II., 2364–2380; G. Faggini, Gnosi-Gnosticismo, u: Enciclopedia filosofica V, Milano, 2006., 4926.
- 9 Postavitev na nižjo stopnjo z zmanjšanjem vrednosti, veljave (op. prev.).
- 10 Prim. Michael A. Williams, Rethinking Gnosticism, New Jersey, 1996., 27–28, Ugo Bianchi, Le origini dello Gnosticismo, Colloquio di Messina 13–18 aprile 1966., Leiden, 1967., XX–XXI.
- 11 Prim. Manlio Simonetti, Introduzione, u: Testi gnostici cristiani, ur. Manlio Simonetti, Bari, 1970., VII–VIII.
- 12 Prim. Battista Mondin, Storia della Teologia I Bologna, 1996., 105.
- 13 Prim. Ioan Petru Gulianu, Gnosticismo e pensiero moderno: Hans Jonas, str. 20–22.
- 14 Prim. Eric Osborn, Gnosticizem, v: Otačnik, 3 (2009) 2, 70.
- 15 Prim. Giovanni Filoramo, A History of Gnosticism, Basil Blackwell, Oxford, 1990., 147–152.
- 16 Prim. Irenej Lionski, Adversus haereses 1,23, 1–24,2.
- 17 Irenej v svojem nasprotovanju gnostičnemu krivoverstvu najboljše opisuje in zabija ravno Valentina in pripadnike njegove privrženosti (prim. Irenej Lionski, Adversus haereses 1,1,1–22,2).
- 18 Filoramo (prim. A History of Gnosticism, Basil Blackwell, Oxford, 1990., str. 170) je mišljenja, da so drago plačali odsotnost resnične organizacije in zavračanja institucionalnih korenin in se zaradi tega niso dolgo obdržali tekom zgodovine. Prav tako, kolikor je to lahko resnica, je vendar zgodovinska trajnost pogojena tudi z božanskim duhom, ki je prisoten v Cerkvi, ni pa bil prisoten v gnostičnem gibanju, čeprav so imeli izjemne človeške potenciale, celo mnogo večje, kot so bili v Cerkvi.
- 19 Prim. Julien Ries, Gli gnostici, Storia e dottrina, Milano, 2010., str. 279–280.
- 20 Za poglobitev teme po posameznih tematskih sklopih, ker presega obseg tega dela, in informacijah o podrobnostih, vas napotujemo k: Wouter J. Hanegraaff, New Age Religion and Western Culture. Esotericism in the Mirror of Secular Thought, Brill, Leiden-New York-Köln, 1996.
- 21 Prim. Wouter J. Hanegraaff, The New Age Movement and Western Esotericism, v: Daren Kemp-James R. Lewis, Handbook of New Age, Brill, Leiden-Boston, 2007., 40–42.

